

-an, -ona AFFIKSLARINING DERIVATSIYAGA MUNOSABATI XUSUSIDA**Asadov To'liqin Hamroyevich***Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrasi dotsenti, f.f.n.*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ravish yasovchi affiks deya ta'riflanadigan -an, -ona affikslari, ularning grammatik tabiati, so'z yasashdagi faoliyati, yasama so'zga munosabati keng tahlil qilingan. Lug'atlarda mazkur affiks bilan yuzaga kelgan so'zlarga qisqa tasnif berilgan. Arab tilidan o'zlashgan -an hamda fors-tojik tilidan o'zlashgan -ona affikslarining bugungi kundagi faoliyati misollar bilan keng tahlil qilingan, xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar. Affiks, so'z yasovchi affiks, o'zlashma affiks, arabcha affiks, forsiy affiks, lug'aviy yasama so'z, nutqiy yasaliish, lug'at, izohli lug'at.

Bir tildan ikkinchi tilga o'zlashish nafaqat leksemalarga, balki affikslal morfemalarga ham xos xususiyat sanaladi. So'z va qo'shimchalarning o'zlashishi ijtimoiy zarurat mahsuli sifatida baholanadi.

O'zbek tilida o'zlashma affikslar qatorida -an, -ona shakllari ham mustaqil o'ringa ega. Mazkur affikslar ravish yasovchi sifatida keng talqin etiladi. Biroq ularning tabiati haqidagi fikrlar yillar davomida deyarli o'zgarishsiz bir manbadan ikkinchisiga o'tib kelyapti.

-an shakli arabiy so'zlar (aynan, lutfan, qisman) tarkibida kuzatilib, [ot yoki sifat+an = holat ravishlari] tarzidagi tarixiy qolip hosilalari sifatida keng iste'molda qo'llanilib kelmoqda. O'zbek tili lug'at qatlamida -an affiksi bilan aloqador *tarkiban, taqriban, qalban, javoban, tuban, qasdan, voqean, tadrijan, farazan, majozan, lafzan, avvalan, masalan, xayolan, shaklan, aslan, rasman, isman, qisman, umuman, taxminan, aynan, vijdonan, chunonam, mazmunan, zohiran, fikran, e'tiboran, takroran, majburan, qiyosan, xolisan, asosan, xususan, nisbatan, odatan, tabiatan, hurmatan, zaruratan, daf'atan, haqiqatan, tasodifan, lutfan, tarixan, qat'ian, tamoman, majburan, ruhan, shaxsan* kabi so'zlar mavjudligi kuzatildi [2,119-121]. Mazkur so'zlarni sof ma'nodagi yasalmalar deyish mushkul. Chunki bularning asosini aniq bir ma'noviy tipdagi so'z turkumi bilan chegaralab bo'lmaydi. Keltirilgan misollardagi -an affiksidan oldingi qism ham otlar (vijdonan, ruhan, fikran, zohiran), ham belgi ifodalovchi sifatlar (takroran, xolisan, qat'ian), ham ma'no ifodaga ega bo'lmagan so'zlar (aynan, taqriban) dan iborat. Otlar ma'no jihatdan turlicha. Qolaversa, bu qolip yaqin yillarda biror bir (tasodifan ham) yangi yasalma yuzaga chiqara olgan emas. Bu dalillar esa -an affiksli so'zlarni o'zbek tilida shu holicha olinmalar sifatida qabul qilish lozimligini ko'rsatadi. Ularning tarkiban bo'linishi faqatgina tarixan (diaxron) bo'lib, [ot yoki sifat + an= holat ravishi] faoliyati juda cheklangan, qolip yangi-yangi so'zlarni hosil qilish imkoniyatiga ega emas. Tarkibida -an

elementi mavjud 50 ga yaqin soʻz oʻzbek tili leksik qatlami tadrijiy rivoji davomida arab tilidan toʻgʻridan toʻgʻri oʻtgan yoki fors-tojik tili orqali oʻzlashgan.

-an affiksli soʻzlarda soʻz yasash qolipining birinchi qismi (soʻz yasashga asos boʻluvchi lugʻaviy morfema – leksema) ham, ikkinchi qism (leksema maʼnosini oʻzgartiruvchi qoʻshimcha – yasovchi qoʻshimcha) ning ham [1,39] faoliyati oʻta cheklangan. Aniqrogʻi, -an affiksi yangi nutqiy hosila yasashi uchun avvalo muayyan bir arabiy soʻz paydo boʻlishi lozim. Shundagina qolip “jonlanib”, ishlash jarayoni boshlanadi. Aniqrogʻi, til ehtiyojiga koʻra -an elementli yangi soʻz tayyor holda oʻzlashadi.

Xullas, -an hozirgi oʻzbek tilida muayyan bir soʻz yasash qolipini shakllantira olmas ekan, nutqda tayyor leksemalar tarzida voqelanar ekan, demak, -an affiksi mavjud barcha soʻzlarni soddalanish mahsuli sifatida baholash lozim. Ularning asos va qoʻshimchaga boʻlinishi aslida “soʻz oluvchi til” (oʻzbek tili) nuqtayi nazaridan emas, balki “soʻz beruvchi til” (arab tili) fanniy qarashlari asosida boʻlishi lozim.

-ona qoʻshimchali soʻzlar ham ravishlar guruhida oʻrganiladi. Buning bosh sababi mazkur soʻzlarning morfologik oʻzgarmasligidir. Fors-tojik tilidan oʻzlashgan -ona affiksi bilan hosil boʻlgan 80ga yaqin soʻz nutqimizda ishlatiladi. Bular: *beadabona, boadabona, adabona, muhibbona, gʻoyibona, gʻolibona, gʻaroyibona, raqibona, aybona, donishmandona, rindona, mardona, ojizona, fojiona, goʻdakona, dadilona, odilona, razilona, oqilona, johilona, muloyimona, olimona, zolimona, maʼsumona, xoinona, pahlavona, qahramonona, majnunona, dilbarona, paygʻambarona, dilovarona, firibgarona, igʻvogarona, birodarona, kamtarona, muzaffarona, mutakkabirona, magʻrurona, ayyorona, mugʻombirona, bahodirona, botirona, faqirona, tahqirona, mohirona, hiylakorona, devkorona, riyokorona, tajavuzkorona, makkorona, sitamkorona, isyonkorona, fidokorona, xaloskorona, tashabbuskorona, xiyonatkorona, sanʼatkorona, ehtiyotkorona, lutfkorona, namoyishkorona, oshkorona, jinoyatkorona, maʼyusona, mastona, doʻstona, badbaxtona, betarafona, zaifona, xarifona* [2,22-24]. Shulardan 60 ga yaqini “Ozbek tilining izohli lugʻati” da keltirilgan.

Bu qoʻshimchaning tilimizga oʻzlashishi nisbatan keyingi davrlarga toʻgʻri keladi. -an elementli soʻzlardan farqli oʻlaroq -ona qoʻshimchali yasama soʻzlar yasaliish asosi maʼlum bir qatʼiy maʼno guruhidagi soʻzlarga egaligi bilan xarakterlanadi. -ona affiksli soʻzlar yasaliish asosini sifat va otlar tashkil etadi. Shundan kelib chiqib, yuqorida sanalgan soʻzlarni [sifat/ot+ona=holar ravishlari] qolipi hosilalari deb qarash mumkin. Mazkur qolip hosilalari yuqoridagi soʻzlar bilangina cheklanmaydi. Oʻzbek xalqi nutqida *sharqona, oʻzbekona, turkona, alpona, qodirona* va h.k. kabi soʻzlar ham qoʻllanadi. Tilshunos olim A.Hojiyev bu kabi (jumladan, sayrona, shekspirona kabi) soʻzlarni okkazional (nutqiy) yasaliish deya taʼkidlaydi. Olimning taʼkidicha, bu kabi yasaliish sunʼiy boʻlib, yasaliishning meʼyoriy holatiga boʻysunmaydi.[3,44]. Bizningcha, har qanday yasama soʻz dastlabki holatda individuallik kasb etib, tinglovchi uchun gʻayritabiyy tuyulishi mumkin. Masalan, *ishchi, suvchi, nonchi*, temirchi kabi 1- guruh yasama soʻzlar (til birliklari) ni *ananaschi, bananchi, limonchi* kabi 2- guruh soʻzlari (nutq birliklari) bilan qiyoslanganda 2-guruh

nutqiy yasalmalarning g'ayritabiiyligi sezilib turadi. Vaqt o'tgan sari aksariyat okkazional yasallishlar usul yasallish ko'rinishini oladi. Bu hol tilning ijtimoiyligi bilan bog'liq.

Qodirona (pafos), qahhorona, shekspirona yoki yusufona (usul) kabi nutqiy yasalmalar ilk davrda har qanday kishi uchun g'ayritabiiy tuyulishi tabiiy. Har bir yasama so'z ehtiyoj mahsuli tufayli yuzaga keladi. Masalan: 1) *G'afur G'ulom bejizga "qahhorona qisqalik" iborasini ishlatmagan. Abdulla Qahhor bir varaqlik hikoyalariga ham butun kitoblarning zalvorli yukuni jo qila olgan.* (K.Azzamov) 2) *Sharq va G'arbda yashab o'tgan ko'plab mutafakkirlar asarlarida ham navoiyona donishmandlikni ko'ramiz.* (R.Jabborov) Ma'lum bo'ladiki, -ona affiksi shaxs nomlaridagina yangi yasalmalar vujudga keltira oladi xolos, o'zgacha holat kuzatilmadi. Demak, [shaxs oti+ona] qolipi faoliyati davom etyapti, deya xulosa chiqarishga asos bor.

-ona affiksi ayni paytda -chasiga, -larcha affikslari bilan ma'nodosh bo'la oladi: *mardona – mardchasiga – mardlarcha; qahramonona – qahramonchasiga – qahramonlarcha.* -ona qo'shimchali so'zlar shaxs nomlari asosida yasalganda -chasiga affiksi bilan o'rin almasha oladi. Ular orasidagi farq faqatgina uslub jihatdan bo'ladi.

-ona affiksi -an affiksidan farqlicha nafaqat o'zi mansub til birliklaridan, balki o'zga til leksemalaridan ham so'z yasay oladi. Masalan: *chexovona, shekspirona, gogolona* va b.: *Bularning barchasiga chexovona nozik istehzo mavjud.* (S.Saidmurodov)

Xullas, -ona affiksi faol so'z yasovchilar qatorida bo'lmasa-da, o'rni-o'rnida yangi so'zlar yasashda ishtirok etyapti, deb aytish mumkin. Bu uchun shaxs nomlari asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.: Ўқитувчи, 1995.
2. Қўнғуров У., Тихонов А. Ўзбек тилининг терс луғати. – Самарқанд, 1968.
3. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида равиш ясалиши тизими масаласига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001, 2-сон, – 41-45- б.